

МИТНА СПРАВА У ГЕТЬМАНЩИНІ В 60-х рр. XVIII ст.

Митна справа є важливим атрибутом державності кожної країни. Проте дослідження її розвитку в Україні у XVIII ст. є недостатньо вивченими у вітчизняній історіографії. Особливо мало уваги приділялося вивченню становища митної системи в другій половині XVIII ст. Російські історики взагалі не цікавилися історією митної справи України. Серед вітчизняних науковців лише С. Шамрай та М.Тищенко опублікували декілька цікавих фактів з цієї тематики¹. В даній статті ми ставимо за мету дослідити результати втілення реформування митної справи, запровадженої російським урядом у 1760-ті рр. на Гетьманщині.

Фінансове становище Росії на початку 60-х рр. XVIII ст. знаходилося в занепаді. Причинами цього були: наслідки Семирічної війни та різке збільшення державних розходів². Не краще склалися справи й у митному відомстві: зловживання в митницях набули масового характеру; високі тарифні ставки при порівняно слабо розвинутій промисловості всередині країни та погано охоронюваному кордоні сприяли зросту контрабанди. Розділення митної охорони на військову та митну та її недосконалість, а також збільшення потоку контрабанди створили на початку 60-х рр. XVIII ст. об'єктивну необхідність реорганізації митної системи. Життя ставило на порядок денний радикальні зміни щодо митної системи. Ці завдання намагався вирішити уряд Катерини II.

У липні 1762 р. був виданий указ, який мав сприяти вільній торгівлі³. Ним був запроваджений транзитний торг через Ригу в Польщу та Литву, а також скасовувались деякі монополії (тютюнова, горілчана).

Погана звітність відкупників, заборгованість уряду, чисельні зловживання змусили владу в серпні 1762 р. анулювати угоду з Темерниківською компанією, яка з 1758 р. тримала на відкупі митниці Російської імперії⁴. Директор компанії М. Шемякін був звинувачений у "безпорядочном" правлінні й порушенні контракту. Відданий під суд М. Шемякін виправдався тим, що митним службовцям не надавалося сприяння з боку надісланих військових команд, й тому він не мав змоги протистояти чисельним озброєним групам контрабандистів⁵.

Головою митного управління до закінчення терміну контракту з

М. Шемякіним був призначений статський радник А. Яковлєв⁶. Він досить енергійно взявся за цю справу. Усі митні службовці повинні були залишатися на своїх місцях. При цьому уряд запевняв, що вони отримають гідну винагороду. В котрий раз уряд застеріг митників проти зловживань⁷.

З цією ж метою усі "митні управителі", які знаходилися в митницях, були приведені до присяги на вірність Катерині II⁸. Як показали архівні документи, штат митниць був чималий. Так, Межигірська митниця за присяжними листами нараховувала 19 чоловік⁹. Новий голова митного управління Яковлєв намагався покращити дисципліну митних службовців шляхом підвищення вимог до їх звітності та більш жорсткого нагляду за прибутками та витратами¹⁰. Більше того, заохочувалося виказування службовцями один одного. А той, хто давав правдиві свідчення щодо контрабандистів, міг розраховувати на винагороду у розмірі 50% від вартості затриманого товару¹¹. Для покращення роботи працівників митниць та посилення нагляду за ними були призначені штаб та обер-офіцери¹².

Одночасно було проведено "чистку кадрів." На вже згадуваній нами Межигірській митниці, приміром, були звільнені троє об'їждчиків. Як говорилося в документі, вони "за незнаніем дорог и порученной им должности, також и леностью в разъездах, быть не способны"¹³. Набрані на ці посади нові об'їждчики показали себе вправними працівниками: за два останніх місяці 1762 р. ними були затримані кілька місцевих жителів при спробі таємного провозу товарів¹⁴.

Саме в цей час Сенат перевів митний збір з відкупної системи у казенне відомство¹⁵. Напередодні цього рішення частина українського шляхетства на чолі з гетьманом подала імператриці Катерині II "Прошение малорусского дворянства старшин с гетманом о восстановлении прав Малороссии"¹⁶. В ньому між іншим містилося прохання відновити індуктовий збір¹⁷. Проте це прохання не було задоволено.

Під час перехідного періоду митниці очолили штаб та обер-офіцери під назвою "наглядач"¹⁸. У допомогу їм призначалися двоє російських купців, обізнаних з цією справою. У 1763 р. Сенат доручив голові митного управління вирішити, кого залишити наглядачами митниць – цивільних купців чи військових офіцерів¹⁹.

У жовтні 1763 р. була впроваджена Головна над митними зборами канцелярія на чолі з Е. Мініхом, який до того був президентом Комерц-Колегії²⁰. Головним завданням своїм він бачив

боротьбу з контрабандою, основною причиною якої вважав високі тарифні ставки²¹. Особливо уряд турбувало становище на українсько-польському кордоні²².

Перехід митної служби до казенного управління був в першу чергу пов'язаний з кадровими змінами. Граф Мініх одразу зайнявся реформуванням митної служби, керуючись інструкцією, що була надана йому Сенатом²³. На початку наступного 1764 р. уряд затвердив представлений йому штат Головної над митним збором Канцелярії а також усіх митних управителів та службовців²⁴. Начальниками (наглядачами) в митницях та митних заставах були поставлені колишні відкупники Темерниківської компанії. Невдовзі їм була дана інструкція, якою вони мали керуватися в управлінні митницями²⁵.

Ця інструкція в цілому повторювала Митний статут 1755 р. В ній були зазначені обов'язки митних службовців. Замість наглядачів очолювали митниці директори, їм підпорядковувалися цольнери²⁶ та митні управителі. Директор мав владу наказувати своїх підлеглих, але повинен був звітуватися за свої дії Головній над митними зборами канцелярії. Митних управителів, касира, екера та стемпельмейстера призначала згадана канцелярія, решту службовців – Губернська канцелярія. Причому в об'їждчики брали збіднілих купців, а у доглядачі – місцевих жителів за порадою магістратів.

При перетинанні кордону як купецтво, так і службовці мали суворо дотримуватися встановленого інструкцією порядку. При потраплянні купця до карантину його товар перераховувався та запечатувався. Після проходження карантину купець разом із товаром мав пройти догляд митної служби. Назва товару, його кількість та розмір мита за підписом торгівця записувався у прибуткову зашнуровану книгу²⁷. Службовці застав повинні були представляти на свої митниці місячні, квартальні та річні відомості про кількість товарів, що пройшли²⁸. По закінченні року митні книги та документи з митниць мали відсилатися до Ревізіон-Колегії з обов'язковим рапортуванням у Комерц-Колегію²⁹. Невчасне подання звітних паперів та виконання розпоряджень вищих установ каралося штрафами³⁰. За надходження кожного розпорядження службовці мали звітувати не пізніше, ніж через тиждень після його отримання³¹. Вивчення звітів митниць дає можливість спостерігати за змінами обсягів митних зборів у другій половині 60-х – початку 80-х рр. XVIII ст.³²

Як правило, догляд купців проводили цольнер та митний управитель у присутності штаб-офіцера або контролера.

Стемпельмейстер перераховував товар, а ярлик на нього видавався цольнером у присутності директора митниці. Гроші приймалися касиром або ж цольнером, й зберігалися у спеціальному ящику, запечатаному трьома печатками – директора, касира та цольнера³³.

Усі митні службовці, окрім об'їзників, мали отримувати зарплатню з доходів митниці³⁴. Решта грошей повинна була відсилатися до Київської губернської канцелярії під наглядом цольнера або касира та під охороною військового конвою з форпосту. За інструкцією митники повинні були сприяти вільній торгівлі, їм заборонялося вказувати купцям, за якими цінами продавати свій товар³⁵.

З 1764 р. у Лівобережній Україні існувало п'ять митниць: Васильківська, а також Добрянська, Ніжинська, Кременчугівська та Переволоченська. В їх підпорядкуванні знаходилися застави: Переяславська, Стайківська, Секеринська, Межигірська, Царичанська³⁶. У наступному 1765 р. Переволоченська митниця була переведена до стану застав внаслідок низьких обсягів митних зборів³⁷.

Обер-інспектор Е. Мініх вважав кадрове питання одним із найважливіших при удосконаленні митної справи. Внаслідок цього в 1764-1766 рр. ми бачимо активізацію боротьби зі службовими злочинами в митних установах. Наприклад, липневим указом 1764 р. за службові помилки митних службовців було наказано підвергати штрафам. Якщо працівник виказував постійне погане ставлення до своїх обов'язків, його могли навіть звільнити зі служби. В середині 60-х рр. XVIII ст. один за одним штрафуються та звільняються зі служби митники, які викриваються в порушенні митного законодавства.

Васильківська митниця займала незвичайно важливе становище серед митниць Лівобережжя, оскільки знаходилася на жвавому торговельному шляху. Тому вона піддавалася найчастішим чисткам та, як слідство, змінам керівництва. Величезна влада, яку мали директори митниці, дуже часто приводила до зловживань. Вони провозили свої товари за кордон без сплати мита, а також і чужі, стягуючи замість мита хабарі, привласнювали митні збори.

На початку 60-х рр. директорами Васильківської митниці були призначені Шемякіним калузькі купці Карасьов та Лапін. У 1762 р. їх звинуватили у відібранні паспорта та грошей в двох значкових товаришів Лубенського полку³⁸. Це зійшло їм з рук, але після того, як виявилось, що у 1764 р. ці самі службовці привласнили казенні гроші,

вони вже могли не сподіватися на можливість коли-небудь працювати в митних установах³⁹. На початку 70-х рр. купців було заарештовано⁴⁰.

Наступники Карасьова також не відрізнялися особливою дбайливістю до своїх обов'язків. Наприклад, з документів 1765 р. ми дізнаємося, що колишній директор Кондратьєв, цольнер Бєлєвцов та інші чиновники Васильківської митниці знаходяться під слідством. З доносу канцеляриста тієї ж митниці ми дізнаємося, що названі працівники не просто нехтували своїми обов'язками, але й активно потурали контрабандному провозові товарів, брали хабарі за зменшення митних платежів, занижували розмір товарів, що провозилися Васильківською митницею⁴¹. На викритих митників було накладено штраф. Деяких понизили в чині. Того ж капрала, що не доніс, хоча був зобов'язаний це зробити, прилюдно бито батогами в повчання іншим⁴².

Новий директор Васильківської митниці Туфанов провів у середині 1766 р. ревізію підлеглих застав, у ході якої виявилися значні порушення закону керівництвом Секеринської застави⁴³. По-перше, цольнер цієї застави Дев'яткин, як виявилось, скористався для своїх власних потреб казенними грошима, а по-друге, привласнив також гроші, стягнуті як мито за один віз солі. Цольнер Веневітінов завинив в тому, що низько оцінював товари, що вивозяться за кордон, на чому казна втратила 50 крб. За це обох порушників було привселюдно бито батогами. Їм було також заборонено займати службові посади на митницях Російської імперії.

Такому ж покаранню були піддані цольнер та копіїст Стайківської митної застави. М. Крючков та І. Савінцев брали хабарі від купців за те, що вчиняли безмитний пропуск товарів за кордон, крали кошти, зібрані заставою а також пропускали до країни заборонені срібні гроші. Вони мали також повернути крадене до казни⁴⁴.

Зловживання допускав також об'їждчик Переяславської застави В. Сурнін. Архівні документи говорять, що у 1764 р. він поклав собі до кишені майже 200 крб., відібраних у жителя розкольничої Добрянської слободи, оголосивши їх конфіскованими, а також привласнив байдак із сіллю⁴⁵. Злочинця примусили повернути усе вкрадене.

Така жорстка боротьба зі зловживаннями, яку розпочала Головна митна канцелярія, не завжди велася чесно. Прикладом тому є інцидент, який трапився з цольнером Секеринської митної застави А. Андросовим⁴⁶. Його було звинувачено у зловживаннях, але слідство довело факт наклепу. Справедливість була відновлена, й

Андросова поновили на колишній посаді.

Російський уряд не припиняв боротьбу з контрабандою, знаходячи для цього нові засоби. Наприклад, навесні 1764 р. київська Генеральна військова канцелярія обіцяла винагороду тим жителям прикордонних містечок, хто буде допомагати митним службовцям у затриманні контрабандистів⁴⁷. Це був точний розрахунок, оскільки зазвичай саме жителі прикордонних сіл найчастіше займалися контрабандою. Невдовзі ця пропозиція принесла свої плоди: в тому ж році службовці Добрянської митниці попередили таємний провіз різноманітних отрут за допомогою жителя Правобережної України Ф. Хорошевича. Донощик був нагороджений грошовою премією⁴⁸.

Боротьба з контрабандою зустрічала деякі непередбачені законом складнощі. Наприклад, директор Васильківської митниці Туфонов послав в середині 1766 р. запит у Головну над митницями канцелярію: на скільки верст вглиб країни можна переслідувати порушників кордону, й коли можна вважати їх затримку внутрішньою, а коли прикордонною?⁴⁹ Йому було наказано переслідувати контрабандистів на будь-яку відстань. Таке саме розпорядження було розіслано й по всіх митницях та митних заставах Київської губернії⁵⁰.

Перші роки після проведеного реформування праці митної служби показали її ефективність. Сума митних зборів у Київській губернії в 1764-65 рр. досягла 305 тис. крб. на рік⁵¹. Це на 50 тис. крб. більше запропонованої відкупниками суми. Загальна сума митного збору в імперії напередодні прийняття нового тарифу складала 2 800 тис. крб. Але на різницю від М. Шемякіна, який остаточно розрахувався за роки тримання митного відкупу лише на початку 80-х рр.⁵², казна отримала ці гроші не авансом, а в той самий рік.

Інше важливе питання удосконалення функціонування митної справи стосувалося змін в митній політиці імперії. Катерина II доручила Комерц-Колегії розробку проекту нового митного тарифу. Він був прийнятий у вересні 1766 р., і вступив у дію в наступному році⁵³.

За новим тарифом мита на імпорتنі товари складала від 12 до 30% від їх вартості. Експортні мита не перевищували 5% із ціни виробу. Найбільш дорогі товари з метою протидії контрабанді були обкладені незначним митом. Проте тариф 1766 р. мав свої недоліки: залишилося багато товарів, мито на які складало майже 100%⁵⁴. Об'їзники не були зацікавлені у затриманні таких контрабандних товарів, оскільки вони мали платити за них мито. У зв'язку з цим Е. Мініх запропонував не вимагати з об'їзників сплати мита, а

продавати конфісковані товари з аукціону. Половина прибутку з них мала йти до казни, а половина – тому, хто затримав контрабандиста⁵⁵. Сенат видав також кілька поблажливих законів, що стосувалися здебільшого українсько-польської торгівлі⁵⁶.

Проте від такої політики постраждали обсяги митних зборів. Якщо в 1764-1766 рр. митний доход в Київській губернії досягав 300 тис. крб., то в перший же рік впровадження нового тарифу збори впали до 250 тис. крб.⁵⁷

Бажання отримувати високі прибутки на митницях не впливали на їх фінансування. Службовці Васильківської митниці, яка давала найбільші прибутки, наприклад, повинні були тиснутися в невеличкому старому приміщенні, зовсім для цього непристосованому⁵⁸. У 1764 р. службовці митниці поскаржилися до Київської губернської канцелярії, що вони не мають помешкань, а Лавра не дає їм його у своїх підданих, як мала робити⁵⁹. Лаврі суворо наказано було відвести квартири, але радикально справи це не вирішило. Єдине, що зміг зробити уряд – у 1765 р. віддав під митницю приміщення, в якому жили форпостні службовці⁶⁰.

У 1766 р. директор Туфанов збудував новий будинок, витративши на це 1 300 крб. своїх власних коштів і в грудні того ж року оселився там з найближчими службовцями. На початку 1767 р. він звертається до київського генерал-губернатора Воєйкова с проханням, щоб йому повернули витрачені гроші⁶¹. Прохання було задоволене. Новий дім був залишений директору в якості житла. Щоб не входити до зайвих розходів, замість нової митниці у старому приміщенні були добудовані комори, а також додаткові кімнати для цольнера, штемпельмейстера та інших службовців⁶². Гроші, які були зекономлені на цій справі, віддали на будівництво нового карантинного будинку, оскільки старий вже був ні нащо не здатний.

З-за браку гідних приміщень у 1765 р. трапилася дуже неприємна річ – згоріли склади з товарами, які знаходилися при карантинному будинку. Поки грецькі купці намагалися врятувати товар, в них викрали деякі речі та гроші. Загальні збитки склали суму 32 245 крб., 45 коп.⁶³ Незважаючи на те, що карантин не знаходився тоді у розпорядженні митниці, ці гроші ще довгі роки відраховувалися з її доходів⁶⁴.

Рівень митних зборів у Васильківській митниці залишався незмінно високим, незважаючи на загальне зниження митних доходів. В 1768 р. збір на митницях Київської губернії склав 202 тис. крб., а в 1769 – усього лише 133 тис. крб. Таким чином, за кілька років, що

минули після реформування митної справи в Росії, митні збори впали майже втричі⁶⁵.

Звичайно, введення нового тарифу не могло бути єдиною причиною такого різкого, маже у 70 тис. крб., падіння митних доходів у 1769 р. Справа в тому, що з 1767 р. торгівля з Польщею ускладнилася переміщеннями російських військ на її території. Війна Росії з Туреччиною, що почалася в 1768 р., негативно сказалася на закордонній торгівлі Лівобережної України взагалі та, як слідство, на розмірі митних зборів на українсько-польському пограниччю. Проте це було не найгіршою бідою, яку принесла російсько-турецька війна населенню Гетьманщини. У 1770 р. по шляху пересування військових кур'єрів в Україну була занесена страшenna біда – епідемія чуми (1770-1771 рр.), яка забрала на Лівобережжі життя майже 20 тис. чоловік⁶⁶. Для переходу кордону були залишені відкритими лише дві митниці – Васильківська та Добрянська. Внаслідок цього як російським урядом, так і місцевими установами видається низка дуже суворих указів та розпоряджень, що мали зупинити зріст епідемії⁶⁷.

Епідемія чуми 1770-1774 рр. мала жахливі наслідки для країни. Загальмувалося нормальне життя населення. Купецтво несло величезні збитки⁶⁸. Необхідні жорсткі протиепідемічні заходи, запроваджені російським урядом, дуже сильно загальмували розвиток закордонної торгівлі. Це не могло не сказатися на розмірах митних зборів на українсько-польському кордоні. Їх річні показники не перевищували 50 тис. крб. на рік (порівняйте з 305 тис. крб. десятирічної давнини).

Таким чином, протягом 60-х рр. XVIII ст. митна система Гетьманщини продовжувала свій розвиток в рамках російського законодавства. Імперський уряд намагався проводити гнучку митну політику, змінюючи під впливом зовнішньо- та внутрішньополітичних факторів ставки митного обкладання. На початку 60-х рр. ним було проведене нове реформування митної системи. Було змінено штат митниць, надані нові інструкції. Все це призвело до позитивних змін, перш за все – до збільшення розмірів митних зборів майже в 5 разів порівняно з серединою 50-х рр. XVIII ст.

Намагання російського уряду захистити вітчизняного виробника привели до збільшення митних тарифних ставок (1766 р.), але насправді це виявилось помилкою. Обсяги митних зборів на митницях Лівобережжя почали різко знижуватись. Цьому сприяла також російсько-турецька війна, епідемія чуми у 1771-1774 рр. тощо.

Annotation

In this article we try to analyse the reforming of the custom sistem of Russian government and consequences as for customs of the Hetmanship in the 60-s years of the XVIII century.

Анотація

В цій статті зроблено спробу проаналізувати реформування митної системи російським урядом та його наслідків щодо митниць Гетьманщини в 60-х рр. XVIII ст.

- 1 Шамрай С. Місто Васильків. (IX – XVIII ст.) – К., 1929. – С. 129; Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в 18 в. // Историко-географ. збірник. – Т. 4. – К., 1931. – С. 37-107.
- 2 Спасский И.Г., Юхт А.И. Финансы. Денежное обращение // Очерки русской культуры XVIII века. – Ч. 2. – М., 1987. – С. 118, 123, 130.
- 3 Полное собрание законов Российской империи. – Изд. 1-е. – СПб., 1830. (Далі: ПСЗ) . – Т. 16. – №11. – С. 630.
- 4 Там же. – №11 658; Т. 15. – №10 837; Центральний державний історичний архів (далі: ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 118 Васильковская пограничная таможня. – Оп. 1, спр. 10.
- 5 Марков Л.Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск, 1987. – С. 42- 43.
- 6 ПСЗ. – Т. 16. – №11 658.
- 7 Там же. – №11 658.
- 8 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 123 Межигорская пограничная таможня. – Оп. 1, спр. 13, арк. 1-2.
- 9 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 123, оп. 1, спр. 13, арк. 2.
- 10 Там же. – Спр. 14, арк. 1-2; Спр. 9; Спр. 16, рк. 2-3.
- 11 ПСЗ. – Т. 16. №11 658.
- 12 Там же. – №11 829.
- 13 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 123, оп. 1, опр. 18, арк. 2-2 об.
- 14 Там же. – Спр. 12, арк. 1-2.
- 15 ПСЗ. – Т. 16. – №11 955.
- 16 ІР НБУ НАН України. – Ф. 61, спр. 1085, арк. 15-17.
- 17 Там же. – Арк. 19.
- 18 Там же.
- 19 ПСЗ. -Т. 16. – №11 975.
- 20 Там же.
- 21 Кисловский Ю.Г. Контрабанда. М., 1996. – С. 39.
- 22 Російській державний архів давніх актів (далі: РДАДА). – Ф. 13 (Дела о Малороссии), оп 1, спр. 70, арк. 1-2. Причинами контрабанди, на думку генерал-губернатора П. Румянцева, були не виправдано високі мита, які не враховували місцевих умов та погано відображалися на українській торгівлі взагалі (Там же).
- 23 ПСЗ. – Т. 16. – №11 975.
- 24 Там же. – №12 043; Т. 42. – Книга Штатов.
- 25 Там же. – №12 225.
- 26 Цольнер – головний митний управитель, заступник директору на митниці або голова митної застави.: ПСЗ. – Т. 42. Книга Штатов.

- 27 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59 Киевская губернская канцелярия, оп. 1, спр. 4326.
- 28 Там же. – Ф. 119 Секеринская пограничная таможенная застава., оп. 1, спр. 19, арк. 2.
- 29 ПСЗ. – Т. 16. – №12 225; ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 119, оп. 1, спр. 10, арк. 1-4.
- 30 Там же. – Спр. 4.
- 31 Там же.
- 32 РДАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 296.
- 33 ПСЗ. – Т. 16. – №12 225.
- 34 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 123, оп. 1, спр. 9.
- 35 ПСЗ. – Т. 16. – №12 225.
- 36 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 118, оп. 1, спр. 22, арк. 6.
- 37 РДАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 296.
- 38 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59, оп. 1, спр. 4074, арк. 1-4.
- 39 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59, оп. 1, спр. 4435, 4436.
- 40 Шамрай С. Вказ. праця. – С. 95.
- 41 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 118, оп. 1, спр. 22, арк. 1-6зв.
- 42 Там же. – Арк. 6.
- 43 Там же. – Ф. 119, оп. 1, спр. 11.
- 44 Там же. – Спр. 9.
- 45 ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 19, оп. 1, спр. 14, арк. 1-4.
- 46 Там же. – Спр. 7, арк. 1-2.
- 47 Там же. – Ф. 59, оп. 1, спр. 4337.
- 48 Там же. – Спр. 4338.
- 49 Там же. – Ф. 119, оп. 1, спр. 18, арк. 2-2 об.
- 50 Там же.
- 51 РДАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 296.
- 52 РДАДА. – Ф. 248 Малороссийская экспедиция Сената, оп. 40, д. 577.
- 53 ПСЗ. – Т. 17. – №12 735; Т. 45. Книга Тарифов.
- 54 Там же. – №12 766.
- 55 Там же.
- 56 Там же. – №12 705, 12 667, 12 811.
- 57 РДАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 296..
- 58 Шамрай С. Вказ. праця. – С. 93.
- 59 Там же. – С. 95.
- 60 Козаки також не були задоволені таким рішенням (Там же).
- 61 Там же. – С. 96.
- 62 Там же.
- 63 Тищенко М. Вказ. праця. – С. 89.
- 64 РДАДА. – Ф. 19, оп. 1, д. 296.
- 65 Там же.
- 66 Васильев К.Г., Сегал А.И. История эпидемий в России. – М., 1960. – С. 154.
- 67 ПСЗ. – Т. 19. – №13 650, 13 699, 13 799, 13 884, 14 076; Тищенко М. Вказ. праця. – С. 120-121.
- 68 Тищенко М. Вказ. праця. – С. 97-105.